

Aynur Elman HUMMETOVA
Bakı Avrasiya Universiteti doktorantı
ORİCD: 0000-0002-6882

MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN VƏ BUDAQ CÜMLƏLƏRİN KOMMUNIKATIVLIYI

Xülasə

Sadə cümlə cümlə adlanan sintaktik vahidlər sinfinin qanuni və tam nümayəndəsidir, lakin tək deyil. Quruluş baxımından sadə cümlə mürəkkəb cümləyə qarşıdır. Onların arasındakı fərq ondadır ki, birincisi monopredikativdir (yəni subyektlə predikatın qarşılıqlı münasibətlərini xarakterizə edən predikativ münasibət cümlədə bir dəfə təqdim olunur), ikincisi isə polipredikativdir. Yuxarıda sadalananlar mürəkkəb cümlənin ən ümumi xarakteristikasıdır və sonrakı nəzərdən keçirmə zamanı dəqiqləşdiriləcəkdir. Mürəkkəb cümlənin komponentləri ənənəvi olaraq cümlələr kimi də qəbul edilir. Bəlkə də, bu, sadəcə olaraq, qeyri-kamil terminologiyadır. Bağlı cümlə müstəqil kommunikativ əhəmiyyətə malik olmadığı üçün cümlə deyil. O, nitq ünsiyyəti prosesində və məqsədləri üçün yalnız daha böyük sintaktik vahidin - mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi istifadə olunur. Hətta mürəkkəb cümlənin hissələri ünsiyyət vahidləri kimi qeyri-adekvatdır. Çox vaxt onların qarşılıqlı əlaqələri səbəb-nəticənin semantik əlaqələri, müəyyən zaman təşkilatı və s. ilə bağlıdır və onları pozmaq, mürəkkəb cümlə üzvlərinin hər birini müstəqil cümləyə ayırmaq, zəiflətmək və ya pozmaq deməkdir.

Açar sözlər: *Mürəkkəb cümlə, terminologiya, ünsiyyət vahidləri, sintatik əlaqə*

UOT:80

DOI: <https://doi.org/10.54414/MMSW1304>

Giriş

Mürəkkəb cümlənin polipredikativliyi təkcə onun tərkibində çoxsaylı predikativ münasibətlərin olması demək deyil. e waved his hand in the direction of the house and was silent (A.Hakslı) cümləsində predikativ münasibət iki dəfə, waved his hand və s., was silent ilə bağlı olaraq baş verir. Bu qrupların hər biri onunla predikativ əlaqə ilə xarakterizə olunur, lakin burada mürəkkəb cümlə yoxdur. Buna görə də mürəkkəb cümlənin yuxarıdakı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacibdir, mürəkkəb cümlədə subyekt və predikatdan ibarət bir neçə predikativ mərkəzin olduğunu göstərir.

İki və ya daha çox ardıcıl cümlələr də məcmu olaraq bir neçə mərkəzlə xarakterizə olunur, lakin yenə də bilir ki, bu cümlə deyil. Mürəkkəb cümlənin hissələri sintaktik əlaqə əsasında mürəkkəb cümlə yaradır. Mürəkkəb cümlələrdə onların hissələrinin sintaktik əlaqəsi tabeli bağlayıcılarda açıq şəkildə ifadə olunur. Mürəkkəb cümlələrlə bağlı vəziyyət daha çətindir. Birlik olsa belə (məsələn, and, but və s.), predikativ

quruluş ayrıca bir cümlə ola bilər: *But he went on, scribbling his disorganized thoughts and feelings and he made a decision.* (4)

Əsas mətn

Baxılan hadisənin funksional tərəfi haqqında danışırıqsa, kommunikativ cəhətdən mürəkkəb bir cümlə sadə ilə eyni düzənli bir vahid kimi görünür. Sadə cümlə kimi mürəkkəb cümlə də kommunikativ bütövlüyü ilə xarakterizə olunur. Onun intonasiya bitişi var. Mürəkkəb cümlələr də kommunikativ məzmununa görə sadə cümlələr kimi elanedici, sorğu-sual, seçimli və həvəsləndirici ola bilər.

Mürəkkəb cümlə öz struktur xüsusiyyətlərinə görə daha spesifik görünür. Predikativlik kimi cümləni təşkil edən belə bir xüsusiyyət mürəkkəb cümlədə bütövlükdə cümlə deyil, yalnız komponentlər səviyyəsində həyata keçirilir. Cümlədən keyfiyyətə fərqlənən vahidlərdən (söz formaları, sözlər, söz və söz birləşmələrindən) “birləşən” sadə cümlədən fərqli olaraq mürəkkəb cümlə cümləyə yaxın vahidlərdən, predikativ konstruksiyalardan qurulur.

Bu baxımdan mürəkkəb cümlə ilə fraza arasında aparılan bənzətmə uğurlu görünür: hər iki sintaktik vahid (və sadə cümlədən fərqli olaraq) bütövün və komponentlərin sintaktik təbiətinin əhəmiyyətli ümumiliyi ilə xarakterizə olunur.(3)

Sadə cümləni nəzərdən keçirərkən onun əsas xüsusiyyəti kimi predikativlik adlandırılırdı. Mürəkkəb cümlə üçün konstitusiya əlaməti kimi predikativliyin əhəmiyyəti ilə bağlı mövqe hələ də doğrudurmu? Bu suala cavab vermək üçün bir daha predikativlik anlayışı üzərində dayanmaq lazımdır. Predikativlik sintaktik vahidin onu kommunikativ aktualaşdıran, cümlədə əks olunan situasiyanın reallığa münasibətini ifadə edən, dil vahidinə nominativlik xassəsindən əlavə kommunikativlik xassəsi verən xassəsidir. Bu ikinci xassəni almayan söz, ifadə sadəcə nominativ vahidlər olaraq qalır. Mürəkkəb cümlə bir neçə əks situasiyadan ibarətdir. Mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan, konkret vəziyyəti təsvir edən predikativ vahidlərin hər biri predikativliyə malikdir. Onların vasitəsilə mürəkkəb cümlə bütövlükdə bu xüsusiyyətdən məhrum deyil, lakin bütün mürəkkəb cümlə üçün ümumi predikativlik yoxdur. Mürəkkəb cümlədə predikativlik onun tərkib hissələrinin zəruri xüsusiyyətidir.(2)

Beləliklə, mürəkkəb cümlə hər birinin özünəməxsus predikativ mərkəzi olan, sintaktik əlaqə əsasında əmələ gələn və nitq ünsiyyətində sadə cümlə ilə birtərtibli vahid kimi işlənən iki və ya daha çox sintaktik konstruksiyadan ibarət struktur-semantik vahəddir.

Necə ki, sadə cümlə nəzəri cəhətdən sonsuz uzunluqda ola bilər (sintaktik proseslərin hərəkətinə əsasən getdikcə daha çox elementin əlavə edilməsinin nəticəsi), mürəkkəb cümlə də sonsuz uzun və son dərəcə mürəkkəb ola bilər. Mürəkkəb (mürəkkəb və mürəkkəb) cümlənin hüduqları daxilində kompozisiya və tabeliyin mümkün birləşmələrinin bəzən aparılan tədqiqatlarda dilin strukturunun öyrənilməsi problemlərinin mənası azdır, çünki bu cür konstruksiyaların mürəkkəbliyi və arxitektonikası müəyyən edilir. "dil strukturundan kənarda olan faktorlar. Biz A Milnin "Winnie-the-Pooh" əsərindən bir (ən böyük olmaqdan uzaq) cümlələri göstərməklə məhdudlaşırıq:

Then he put the paper in the jar, corked the jar as tightly as he could, leaned forward as far

as he could so as not to fall into the window, and threw the jar as far as he could--splash'--and then on the surface. I reappeared and watched it float slowly into the distance until his eyes hurt. Sometimes I thought it was a bottle, other times it was the wave of water he was chasing. Watching it again, he did everything to save himself.

Çoxsaylı təqdimatın struktur imkanlarının bariz nümunəsi məşhur "The House That Jack Built" poemasının son cümləsidir.

Mürəkkəb cümlə ilə bağlı sintaktik proseslər az tədqiq edilmişdir. Güman etmək olar ki, onlar həm öz inventarları, həm də fəaliyyət qanunları baxımından spesifikdirlər. Problemin ikinci aspektinə yalnız bir illüstrasiya.

Cümlə səviyyəsində uyğunluq, *John asked some questions from the quiz book and Matty answered them* kimi bir cümlə ilə nəticələnə bilər. Birləşmənin mümkünlüyünün şərti cümlələrin hər birində predikativ birləşmənin hissəsinin strukturunun eyniliyi (uyğun hissələr qorunub saxlanılır) və sintaktik cəhətdən asılı olan bəzi element və ya elementlərin tam eyniliyi, o cümlədən leksik doldurulmasıdır. yuxarıda təsvir olunan hissədə (bu element və ya elementlər sıxılmaya məruz qalır). Yuxarıdakı cümlə *John asked some questions from the quiz book* və *Mary answered some questions from the quiz book* birləşməsi kimi görünə bilər.

Ədəbiyyatda təsvir olunan faktlar göstərir ki, yuxarıda göstərilən şərti təmin edən bütün təkliflər birləşdirilə bilməz. Bu, *John offered, and Harry gave, Peter a new journal* kimi konstruksiyaların qeyri-qrammatik olması ilə sübut olunur.

Cümlənin birdən çox sıxıla bilən komponenti olduqda problem xüsusilə kəskin olur (birbaşa yuxarıda verilmiş nümunədə bunlar iki obyekt-dir). Güman etmək lazımdır ki, birləşmənin qeyri-mümkünlüyünə bir deyil, bir sıra amillər, o cümlədən dilin strukturundan və semantikasından kənarda qalanlar təsir edir. Beləliklə, yuxarıdakı cümlənin buraxılması Peterin ünvanlananın tamamlayıcısı kimi şərh edilməsində məlum olan psixi çətinliklə əlaqədar ola bilər. Leksik-semantik cəhətdən *Con* və *Harri* ilə eyni tiptə olan *Peter* adı, ilkin qavrayış zamanı, əvvəlki S - P strukturları ilə eyni tipli quruluş zamanı yaranır (*John offered, Harry gave, Peter ...*), cümləni yenidən şərh etmək üçün müəyyən bir zehni

səyə ehtiyac yaradır. Belə bir fərziyyə qeyri-qrammatik * *John proposed and Harry gave Peter a new journal* işarəli cümlə ilə *John offered, and Harry gave, a new journal to Peter* ilə müqayisə edərək özünü göstərir.

Mürəkkəb cümlənin struktur və semantik bütövlüyü, onun dəyişməz çoxkomponentli tərkibini nəzərə alaraq, onun tərkib hissələrinin müəyyən təşkilini və mürəkkəb cümləyə xas olan belə təşkilatlanma üsullarını nəzərdə tutur. (Xüsusən, sadə bir cümlədəki kimi söz formalarını, sözləri və ya söz qruplarını deyil, predikativ konstruksiyaları birləşdirməyin yollarından danışıraq.)

Predikativ konstruksiyaların mürəkkəb cümlələrə qrammatik təşkili üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər vacibdir:

a) sintaktik əlaqənin növü (tərkib və ya tabelik);

b) predikativ konstruksiyaların rütbəsi (Rəng mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin iyerarxiyasında predikativ konstruksiyanın tutduğu yerdir. İerarxiya, məsələn, komponentlərin özləri tərəfindən təhlil edilməklə müəyyən edilə bilər. Təbiət üçün və müvafiq olaraq, mürəkkəb cümlənin növünün müəyyən edilməsində təkcə əsənin və ya tabeliyin olması vacib deyil. Predikativ vahidlərin çoxluğu (ikidən çox) şəraitində müvafiq sintaktik əlaqə əsasında birləşən predikativ vahidlərin rütbəsi. həm də vacibdir. Mürəkkəb və mürəkkəb cümlələr mürəkkəb cümlənin komponentlərinin iyerarxiyasında ən yüksək olan predikativ vahidlərin sintaktik əlaqələrinin təbiətinə görə fərqləndirilir.),

c) predikativ konstruksiyaların struktur və semantik zərurətinin əlaməti (isteğe bağlı və ya məcburi),

d) bağlayıcı maddələrin olması / olmaması və onların təbiəti;

e) predikativ konstruksiyaların qarşılıqlı düzülmə qaydası.

Mürəkkəb cümlələrin ən ümumi bölgüsü üçün ən vacibi ilk iki işarədir. Sintaktik əlaqə əlaməti və predikativ vahidlərin dərəcəsi nəzərə alınaraq mürəkkəb cümlələr mürəkkəb və mürəkkəb cümlələrə bölünür.

Mürəkkəb cümlədə ən yüksək dərəcəli predikativ konstruksiyalar koordinasiya əlaqəsi ilə bağlanır (*A little boy with slanting black eyes was tending pigs, and a woman was standing in the porch and coming towards them.* (J.

Galsworthy), tabeli mürəkkəb cümlədə isə (*He was the only boy on the island who didn't seem to have any hair.* (V. Qoldinq)) (İki komponentli mürəkkəb cümlə şəraitində, ikinci misalda olduğu kimi, rütbə işarəsi əhəmiyyətsizdir, çünki burada işlədilən mənada dərəcə əlaqələri bu halda ümumiyyətlə yoxdur.)

İngilis dilində mürəkkəb cümlənin orijinal konsepsiyası L.L.İofik tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Mürəkkəb cümləni sintaktik birlik kimi qavramaq, onu sadə cümlələrin əlavə olunması ilə əmələ gələn kəmiyyət kimi deyil, bu kateqoriyalar obyektinə xas olan terminlərlə xarakterizə etmək istəyinə əsaslanır. Predikativ vahidlərin dörd növ əlaqəsini - tərkib, nisbi qoşma, tabelik və bağlayıcı əlaqə quraraq L.L.İofik predikativ vahidlərin növlər sistemini müvafiq olaraq müstəqil, yarı asılı, asılı və giriş predikativ vahidləri daxil edən kimi müəyyənləşdirir. Ənənəvi trixotomiyadan (sadə, mürəkkəb və mürəkkəb cümlə) fərqli olaraq sadə (mono-predikativ) və mürəkkəb (polipredikativ) cümlələrin əsas dixotomiya kimi seçilməsi müvafiq vahidlərin struktur xüsusiyyətləri ilə yaxşı uyğunlaşır.

Nəticə

Mürəkkəb cümləyə gəlincə, sadə cümlə ilə bağlı olduğu kimi struktur sxemləri haqqında da danışmaq çətinidir, çünki koordinativ əlaqə əsasında bağlanan predikativ vahidlərin sayı, eləcə də bəzi tabelik növləri. bəndlər, sonsuz böyük ola bilər. Ən ümumi tikinti sxemləri - mürəkkəb və mürəkkəb cümlələrin orijinal quruluşuna əlavə olaraq - birinci və ikinci dərəcəli predikativ vahidlərin tərkibini və tabeliyini birləşdirmək yollarına əsaslanaraq yaranır: tabeli mürəkkəb cümlələr və kompozisiya ilə mürəkkəb cümlələr.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. - Moscow: Soviet Encyclopedia, 2019. - 608 p.
2. Brandes M.P. Stylistics of the text. Theoretical course: Textbook. - 3rd ed., revised. and additional - M.: Progress-Tradition; INFRA-M, 2014. - 416 p.
3. Gulyga E.V. The theory of complex sentences in modern German. - London Higher School, 2011. - 206 p.

4. Kachalova K.N. Practical English grammar with exercises and keys. M.: UNVES, 2001.
5. Kaschnitz M. L. Stories: A book for reading in German. - St. Petersburg: KARO, 2016. 298 p.
6. Moskalskaya O.I. German grammar. - Moscow: Academy, 2004. - 352 p.
7. Remarque E.M. Three Comrades: A book to read in German. - St. Petersburg: KARO, 2015. 352 p.
8. Riesel E.G. Stylistics of the German language. = Stilistik der deutschen Sprache: Textbook. for ped. universities - M.: Higher School, 2013. - 487 p.
9. Zaretskaya E.V. Linguistic and stylistic analysis of the text. - Mn.: MSLU, 2015. - 89 p.
10. Zinder L.V., Stroeva T.V. A manual on theoretical grammar and vocabulary of the German language. - St. Petersburg: Uchpedgiz, 2012. - 168 p.

Айнур Гумметова Эльман

Докторант Бакинского Евразийского Университета

ОРИКД: 0000-0002-6882

КОММУНИКАТИВНОСТЬ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ И РАЗВЕТВЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Резюме

Простое предложение является законным и полным представителем класса синтаксических единиц, называемых предложениями, но не единственным. По структуре простое предложение противоположно сложному предложению. Разница между ними состоит в том, что первый является монопредикативным (т. е. предикативное отношение, характеризующее взаимоотношения подлежащего и сказуемого, представлен в предложении один раз), а второй - полипредикативным. Вышеизложенное является наиболее общими характеристиками сложного предложения и будет разъяснено в следующем обзоре. Компоненты сложного предложения традиционно рассматриваются как предложения. Возможно, это просто несовершенная терминология. Придаточное предложение не является предложением, поскольку не имеет самостоятельного коммуникативного значения. Он используется в процессе речевого общения и в его целях только как компонент более крупной синтаксической единицы – сложного предложения. Даже части сложного предложения неадекватны как единицы общения. Зачастую их взаимодействием являются смысловые причинно-следственные связи, определенная организация времени и т. д. относится к ним и разбить их означает отделить, ослабить или разбить каждый из членов сложного предложения на самостоятельное предложение.

Ключевые слова: Сложное предложение, терминология, единицы связи, синтаксическая связь.

Daxil olub: 02.12.2023